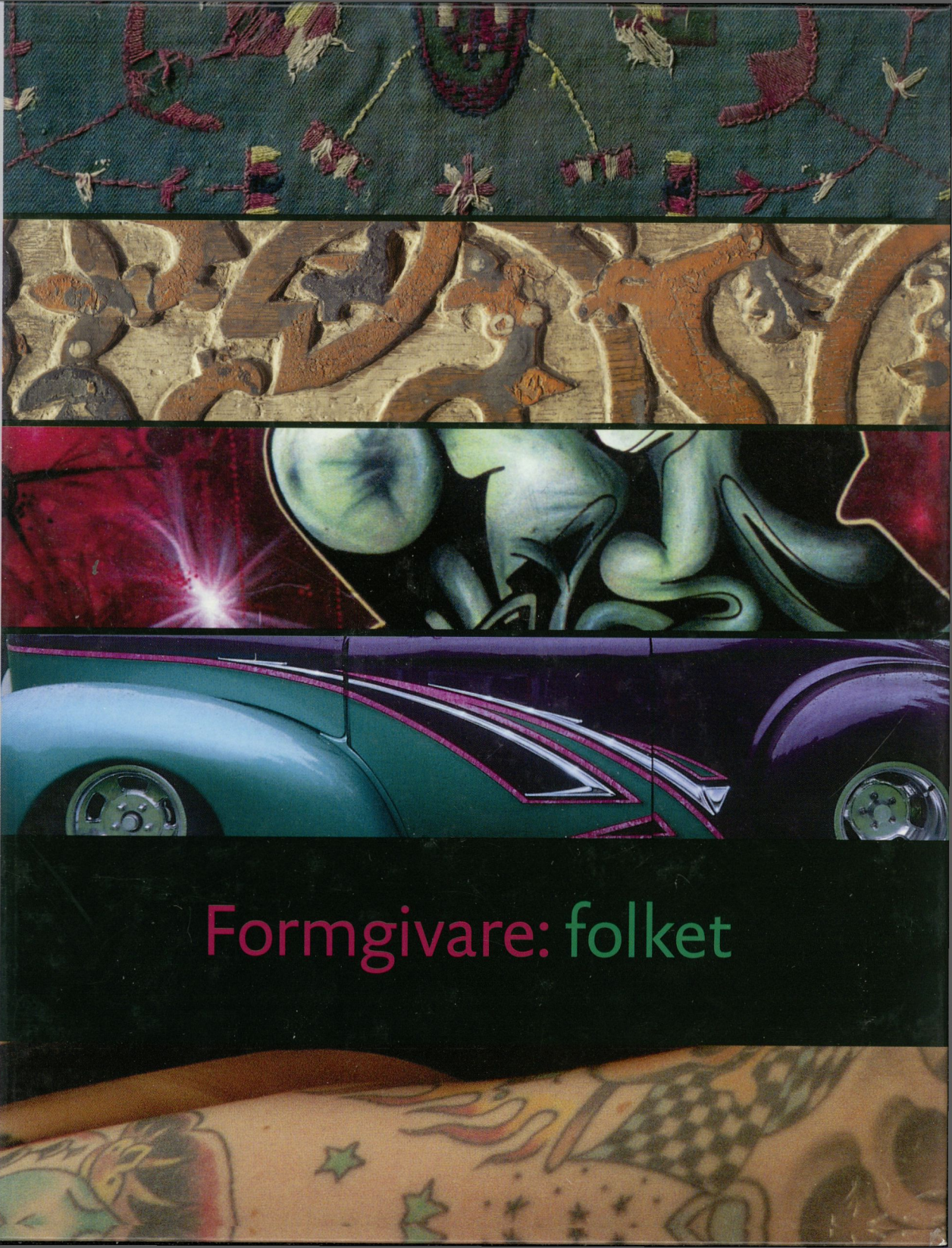

Formgivare: folket

Formgivare:
folket

FATABUREN 2005

Formgivare: folket

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2005

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig. Till årets bok bidrar även Vera och Greta Oldbergs Stiftelse.

Fataburen 2005
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Christina Westergren

Medredaktör och sakkunnig Johan Knutsson

Bildredaktör Peter Segemark

Omslag och grafisk form Lena Eklund

Omslagsbilder ur boken

Foto s. 38–39 Peter Segemark, Nordiska museet (överst), Daniele BUETTI (se vidare s. 41–42), Gunnar Bergkrantz (stora bilden).

Foto s. 90–91 Marie Andersson, Skansen (överst), Peter Segemark, Nordiska museet (övriga).

Foto s. 198–199 Jämtlands läns museum (överst), Annette Rosengren, BilderBenkt i Orsa (stora bilden).

Tryckt hos Fälvh & Hässler, Värnamo 2005

ISSN 0348 971 X

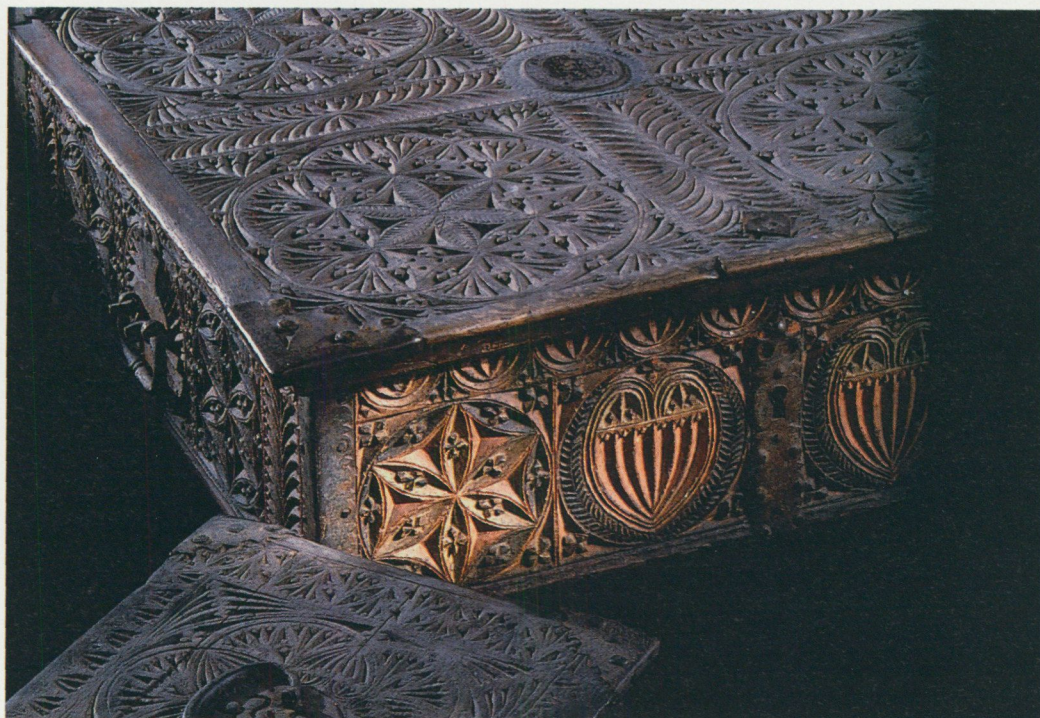
ISBN 91 7108 498 3

Karveskurden og dens betydningsbærende symbolikk

NILS GEORG BREKKE

är professor i arkitektur och
landskapsstudier vid Bergen
Arkitektsskole. Hans forsk-
ning har varit inriktad på folk-
konst och byggnadsskick.

Karveskurden (karvsnitt, Kerbschnitt), med sitt store repertoar av geometriske motiver, er en folkelig dekorform med gamle røtter. Vi møter disse motivene på dører og senger, på kister og skap, på skrin og øskjer, smørformer og mangletrær over store deler av Europa i århundrene etter middelalderen, vi finner en del av motivene i jernalderens magiske tegn og på sarkofager og skåler i det indre Middelhavsområdet i århundrene før og etter Kristi fødsel, og vi kan spore dem i Østens mylder av abstrakte mønster. Gjennom de siste hundre år har denne strengt bundne geometriske dekoren vært gjenstand for kartlegging og utforskning, både av motivenes historiske og stilmessige bakgrunn, deres kulturelle kontekst og deres innholdsmessige betydning, men fortsatt står mange spørsmål ubesvarte. Ett av de viktige spørsmålene, om motivenes åpenbare symbolverdier, har fått relativt beskjeden oppmerksomhet.

Bærer av en symboltradisjon?

Det er en dekorform som har hatt stor utbredelse i ulike kulturer, fordi det er en relativt enkel teknikk som ikke fordrer mer utstyr enn passer, kniv og gode skjærejern. Likevel stiller den store krav til utøverens ferdigheter. Vi ser at denne dekortechnikken drives fram til en fin håndverkskunst som kan skjæres med et dypt snitt i slekt med gotikkens masverk. Åpenbart er gotikken en av inspirasjonskildene for karveskurdens motiver i folkekunsten fra senere hundreår. I Skandinavia kan vi observere et skille mellom en eldre periode på 1500- og 1600-tallet, preget av enklere former og skurdteknikker, og en periode

Foto Sören Hallgren,
Nordiska museet.

Skrin trolig fra Vestlandet med innskriften: »MAANS KLAFWSSØN MET EGEN HAAND 1598«. Rosettene bærer med seg gotikkens stilpreg. Foto Bergen Museum.

fra 1700 preget av en tettere og mer filigransaktig dekor; trolig en påvirkning fra nordtyske og nederlandske områder.

Men når vi prøver å danne oss et bilde av de mulige sammenhengene det er mellom de mange sirkelbundne motivene, som seksbladsroser, solhjul og solkors, og de – trolig – magiske tegnene og figurene, som valknuter og hakekorsformer, føres vi lengre bakover, helt tilbake til vikingtid og jernalder. Mye kan tale for at denne prydkunsten i særlig grad – mer enn andre dekortradisjoner – er bærer av en symboltradisjon; at den først og fremst har et betydningsbærende innhold. En av de forskerne som har pekt på dette, er den norske arkeologen Haakon Shetelig, som i sin artikkel *Karveskur paa Vestlandet* i Bergens Museums årbok fra 1913 har tatt opp disse temaene. Denne artikkelen kan derfor danne et utgangspunkt for våre refleksjoner, sammen med noen nyere artikler, som Svein Molaug: *Hest og mangletre*, Randi Asker: *Noen karveskurdiskister med muruspjeld*, Solveig Skullerud: *Finnernes ornammentikk* og Åsta Kostveits bok *Kors i kake og skurd i tre*.

En spennende utfordring for forskningen ligger i det problem at de folkelige symboltradisjoner ikke følger en akademisk kanon, men dannes fritt i folketroens store landskap. Vi vet for lite om når og hvordan symbolladingen oppstår, hvordan symbolinnhold kan forandres gjennom ideologiske mutasjoner eller analogier og når en symboltradisjon ebber ut og blir borte, slik at bare selve det dekorative motivet står tilbake. Et lite eksempel på en slik lading av symbolinnhold finner vi i en tradisjon fra Telemark, der en av de gamle mestrene sa til en læregutt som ble satt til å male en akantusranke i en romutsmykking:

»Du får renna ut denne lindormen for meg, du.« Her brukes lindormen – ett av de gode vette i folketroen – som metafor for akantusranken.

Mange av de gjenstandene som er dekorerte med karveskurd, hører til grupper av innbo og personlig utstyr som knytter seg til bryllup og ekteskap. Det er en allmenn oppfatning at de geometriske motivene kan representere både evighetssymboler og vern mot ulykke og skade; altså en blanding av forebyggende, profylaktiske, og lykkebringende motiver. Mange kister og skrin har også motiv og innskrifter som henspiller på bryllup og ekteskap, av form av fyndord, livsvisdom eller folkelige »skillingsrim«. Et skrin fra Bretagne i Frankrike – trolig en bryllupsgave – har følgende innskrift: »Qui marie par amour, a bonnes nuits et mauvais jours.« I svensk oversettelse lyder dette slik: »Den som sig gifter enligt kärlekens lagar, får goda nätter och dåliga dagar.« Også i Skandinavia har små skrin vært en vanlig festegave eller bryllupsgave. På den norske vestkysten, særlig i fjorddistriktene i Hardanger, kalles de *skautaskrin*, fordi her skulle bruden oppbevare det fremste symbolet for sin nye status som kone; *skautet* som hører til bunadsdrakten. Disse skrinene, som finnes i stort antall med malt dekor på 1800-tallet og med skåret dekor i karveskurd på 1700-tallet, er prydet med store firbladsroser og sirkelrosetter, og med valknuter og stjerneformer innimellom. Det er da en nærliggende hypotese å tenke seg at disse prydmotivene har et symbolinnhold som er forbundet med gjenstandens funksjon; noe som skal beskytte verdier, som kan forebygge skade og bringe lykke.

En rekke av disse små oppbevaringsskrinene har rommet personlige eiendeler og kostbarheter, og i mange norske bygder var det vanlig med små, gjerne husformete skrin som kaltes *kritthus*,

ofte med flere avdelte rom som kunne stenges med intrikate og gjerne skjulte låsemekanismer. Betegnelsen krittus henspiller på den betydning og verdi skrivekunst og skrivesaker hadde i det gamle naturalhusholdssamfunnet. Her oppbevarte bonden skrivestell og andre personlige verdisaker på et sted som kunne låses for uvedkommende, og husformete skrin kjenner vi mange av fra middelalderen. Det gamle ordtak om »å være kommet i krittuset« uttrykker derfor den høyeste grad av fortrolighet og tillit. I Trøndelag har små kubiske skrin med skyvelokk hatt stor utbredelse, under navnet *kopp*. Felles for disse ulike gruppene av oppbevaringsskrin er at de er dekorert med flatedekkende motiver i et utall kombinasjoner, med seksbladsroser, sirkelrosetter, diagonalruter, sjakkbrettmønster, kors og kvadratiske figurer.

Skautaskrin fra Hardanger, med en sirkelrosett på lokket flankert av rutevevmønstre med åttebladsroser.

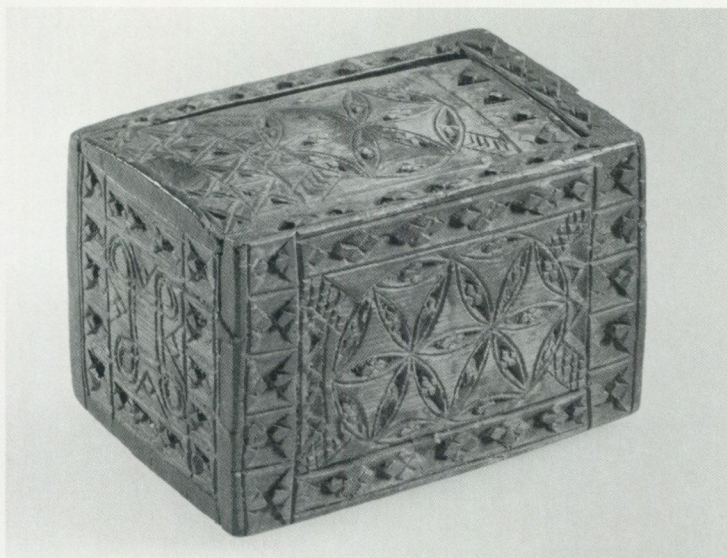
På baksiden finner vi ranker med firbladsroser, og gavlene er dekorerte med et sjakkbrettmønster, av samme type som i Hallingdalstradisjonen kalles »muruspjeld«.

Foto Bergen Museum.

Vernemotiv

I slike motivsammenstillinger ligger det kanskje et spor eller en nøkkel til å forstå og å kunne underbygge en tolkning av det betydningsbærende innholdet i denne dekortradisjonen og den funksjonen disse motivene har hatt som vernemotiv, i tillegg til den estetiske funksjonen som prydmotiv. Fra Hallingdal kjenner vi en gruppe kister som kalles *murukister*, dekorerte på front og kortsider med et tett sjakkbrettmønster, enten som et heldekkende mønster på kortsidene eller som et timeglassformet motiv, stående eller liggende, på framsiden av kistene. Disse figurene kalles *muruspjeld*, og etter eldre, muntlige tradisjoner i Hallingdal var disse motivene ment som et vern mot »murua«, mara. I folketroen er mara oppfattet som et litt ubestemmelig, hårete vesen, som kom om natten og satte seg på

Øskje, eller »kopp« som disse kubiske oppbevaringsskrinene kalles i Trøndelag, med seksbladsroser på lokk og sider og den firkantete valknuten på kortsidene. Foto Bergen Museum.

Tine fra Gudbrandsdalen, dekoret med vegetabiliske motiver i risseskurd. Til venstre ser vi et repeterende »tausnoingsmotiv« som gir assosiasjoner til valknuten. Foto Bergen Museum.

nakken til en person som ble tvunget til et vilt ritt som kunne gå på livet løs; marerittet.

Den norske forskeren Randi Asker har gått gjennom disse tradisjonene på grunnlag av det materialet som er samlet i Drammens Museum. Hun stiller opp en interessant hypotese om at det kan være en sammenheng mellom de forestillingene som er knyttet til murukistene, og de mange tette rutemønstrene – innblandet med figurmotiv som valknuter og åttebladsroser – på åkle og tepper. Kanskje er det nettopp et slikt vernende symbolinnhold som også ligger i disse tekstilmotivene, og det gir unektelig et helt annet perspektiv på å forstå funksjonen til disse geometrisk bundne prydmotivene dersom åpner for en slik hypotese, at sengetepper, båttryer, bringeduker og tepper til tjelding av interiøret egentlig forteller om vern og beskyttelse.

Valknutene er motiv som åpenbart har et beskyttende innhold; et magisk tegn som skal verne mot skadeverk og trolldom. Den firkantete valknuten, kvadratet med hjørneløkkene – som er blitt et sentralt kulturminnesymbol i Europa i vår tid – finner vi spredt mellom figurene i et opptog med hester og vogner framstilt på noen av tekstilene som ble funnet i Osebergskipet fra 800-tallet, sammen med svastika (hakekors) og små kvadratiske rutemotiver. Vi møter også den kvadratiske valknuten på gullbrakteater og amuletter fra 500-tallet, men de mest rikholdige framstillingene av dette motivet finner vi i et mylder av varianter i folkekunsten tusen år senere, på kister og skrin, på åkle og mangletre, i kombinasjoner som enkle og doble valknuter, sammenstilte med kors eller med romber, eller innskrevet i åttebladsroser.

Utbredelse

I svensk tradisjon kalles denne figuren St. Hans våpen. I den folkelige tradisjonen i Danmark blir ordet valknute benyttet om en annen figur, som består av tre sammenflettete »tauringer«, åpenbart et stilisert formuttrykk for en knute. Utviklet framstiller denne geometriske figuren en knute som skal være vanskelig å løse opp, som skal beskytte en verdi eller en hemmelighet. Det interessante er at i norsk tradisjon kalles denne figuren Olavsrose, og knyttes på denne måten til sagnkretsen omkring helgenkongen Olav. Dette har selvsagt gitt motivet en ekstra potens eller styrke som et vernende og forebyggende symbol, på linje med korsmotivene, tjærkorsene. Disse finner vi i stort antall på stabbursdører og loftsdører, det vil si dører som førte inn til lageret av materielle verdier på garden, og her

Skrin fra Vestlandet, med dekor av liknende type som vi finner på »muruspjeldskistene« i Hallingdal. På lokket ser vi en stor seksbladsrose flankert av et dyptskåret kvadratisk rutemønster. Foto Bergen Museum.

Skrin fra Vestlandet. Sentralmotivet er her seks sammenskrevne sirkler i en geometrisk komposisjon, og ser vi nøyer etter, oppdager vi at konturene av de parstilte seksbladsrosene tilsvarer de sammenflettete tauringene i Olavsrosa. Foto Bergen Museum.

kan vi nettopp se at både valknuter og seksbladsroser også har vært brukt som sentrale motiv.

Fra nederlandsk og nordtysk område kjenner vi tradisjoner om at den store midtstolpen i porten inn til det indre tunet eller gårdsplassen, »der Stiepel«, var smykket med en stor seksbladsrose. Den som kom

innenfor »der Stiepel«, kunne kjenne seg trygg. Dette har påfallende likhetstrekk med det vi finner i tunene i øvre Setesdal, med seksbladsroser på svalgangsstolper og beitskier.

I den folkelige tradisjonen representerer valknutene åpenbart et vernende symbolmotiv. De hører til i en stor gruppe av lykkebringende eller profylaktiske motiv, slik som pentagrammet (den femtakkete stjernen), seksbladsrosen (basert på seksdeling av sirkelen), åttebladsrosen og de mange korsformene i ruteveven. I mange bygder ble pentagrammet risset inn på klauvene til storfeet for å beskytte dyrene mot sykdom og skade. En del av disse magiske figurene, som valknuten og pentagrammet, kan synes å ha fått en ekstra styrke som vernemotiv ved å skulle trekkes i en strek, uten å løfte kniven eller griffelen. Det kan ha vært knyttet til forestillinger om at dette ville øke den magiske potensen i motivet. Som vi har vært inne på finnes ofte de mange variantene av firbladsroser, seksbladsroser, åttebladsroser, St. Hans våpen og Olavsroser på utstyr og husbunad som hører til festegaver ved frieri, giftermål og bryllup; skrin, utstyrskister og mangletre. Så lenge de magiske forestillingene hadde et reelt innhold i folketroen er det derfor både nærliggende og logisk å tenke seg at skrin, skap og kritthus, som var til å oppbevare personlige eiendeler og verdisaker i, og tepper som skulle legges

Mye av vår kunnskap om motivene i karveskurden er usikker. Sybolforskningen må derfor foregå som en vandring på kryss og tvers mellom mange og ulike gjenstandsgrupper. Foto Sören Hallgren, Nordiska museet.

»Bringeklut« – brystduk til kvinnedrakt fra Os, Hordaland. Firbladsrose med gotiske trepass innskrevet i en åttedelt struktur; trolig et meget alderdommelig motiv. Etter Kulturhistorisk vegbok. Hordaland 1993.

over sengesteder, var dekorert med motiver som skulle verne og ta vare på verdier. Dette symbolbærende innholdet blir ytterligere underbygget når vi ser på den store utbredelsen disse geometriske motivene også har hatt i den samiske tradisjonen og i andre kulturtradisjoner. En »bringeklut« – en brystduk – som hører til kvinnebunaden fra Os i Hordaland, på den norske vestkysten, viser et motiv som ved første øyekast kan se ut som en firbladsrose med innskrevne gotiske trepass i hvert blad, men som ved et nærmere studium viser seg å være atskillig mer sammensatt. Hovedkomposisjonen er egentlig en åttebladsrose, innskrevet i en bølgende kontur som også korresponderer med en åttedelt struktur; altså et motiv med en »dobbel vernepotens«, om vi skulle driste oss til å stille opp en tolkning av motivet.

Fortsatt er mye av vår kunnskap om de symbolbærende motivene i karveskurden usikker. Som jeg har pekt på, er det vanskelig å spore sikre tradisjoner om dette i vår tid, og vi vet lite om hvor lenge det symbolbærende innholdet har vært en aktiv del av tradisjonen, når innholdet faller bort og bare ornamentet står igjen. Symbolforskningen må derfor i stor grad foregå som en møysommelig vandring på kryss og tvers mellom mange og ulike gjenstandsgrupper og mange forskjellige brukstradisjoner. Uvegerlig vil det måtte bli mange hypoteser, men det gjør dette forskningsfeltet ikke mindre insiterende og utfordrende. Åpenbart må det være slik, som både murukistene fra Hallingdal og karveskurdskrinene fra Vestlandet så avgjort synes å kunne underbygge, at valknutene, firbladsrosene, åttebladsrosene og rutemønstrene primært er å forstå som kraftfulle vernemotiver.